
ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY

Studia Filologiczne z. 44; Filologia Polska (19)

Jerzy Konieczny

O PRZEMÓWIENIACH HENRYKA SIENKIEWICZA

Słowo wprowadzające

W biografii Henryka Sienkiewicza ważna jest postawa pisarza wobec zagadnień publicznych, wobec spraw społecznych i narodowych. Mimo, że praca literacka pochłaniała go prawie całkowicie, żywo interesował się sprawami publicznymi, a pod wpływem potrzeb ogólnych angażował się coraz czynniej w życie społeczne i polityczne swej epoki. O stosunku Sienkiewicza do zagadnień życia zbiorowego traktują wypowiedzi samego pisarza: artykuły, listy otwarte, większe wydawnictwa typu *Prusy i Polska*, obfita korespondencja, przemówienia.

Nad tą ostatnią formą wypowiedzi Sienkiewicza pragnę się szerzej zastanowić, przyjmując to zadanie jako próbę wstępnej interpretacji. Jest to bowiem problem dotąd słabo opracowany. Wskazane zadanie pragnę zrealizować przybliżając tematykę oraz problematykę ideową przemówień, omawiając ich kompozycję i cechy artystyczne, nie rezygnując z podkreślenia ich oratorskich właściwości.

Ponieważ niedoceniona i prawie zapomniana jest również działalność Sienkiewicza w dziedzinie publicystyki obywatelsko-patriotycznej, która miała przecież swój wymiar europejski, czasem i światowy, na przykład publicystyka antypruska 1895-1910, a stanowi ona jednocześnie składnik działań pisarza zbieżny w czasie z jego przemówieniami (1898-1915), przypomnę na prawach krótkiej informacji, że w pierwszym politycznym wystąpieniu pisarza na arenie międzynarodowej w 1895 roku, stanowiącym odpowiedź na ankietę *Co myślę o Bismarcku?*, wypowiedział zdania o "żelaznym kanclerzu", iż "praktyczny polityk zabił w nim człowieka", a w "stosunkach międzynarodowych (Bis-

marck) znał tylko przemoc"¹. W artykule *O gwałtach pruskich* piętnował Sienkiewicz wobec Europy państwo pruskie za "nieprzerwany ciąg zbrodni, przemocy, podstępów"². W pięć lat później - w 1906 roku - wystąpił ponownie z głośnym oskarżeniem w *Liście otwartym do Wilhelma II króla pruskiego* z powodu martyrologii dzieci polskich, opierających się niemieckiej nauce religii³. Gdy z kolei parlament pruski uchwalił 20 marca 1908 roku ustawę o wyłączeniu, mobilizował Sienkiewicz *Ankieta o wyłączeniu* opinię świata do wydania sądu o czynie "urągającym cywilizacji, prawu, sprawiedliwości i tym wszystkim pojęciom humanitarnym, które są podstawą życia i kultury nowożytnych społeczeństw"⁴.

Ogólne uwagi o przemówieniach H. Sienkiewicza

Rejestr przemówień Sienkiewicza odtwarza w sposób naturalny ważne etapy angażowania się pisarza w życie publiczne od 1898 do 1915 roku. Przywołujemy tu bowiem:

1. *Mowę na odsłonięcie pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie (nie wygłoszoną z powodu zakazu rządowego)*; druk w: H. Sienkiewicz: *Dwie łąki*, Kraków 1908 s. 109-113.
2. *Toast na cześć Cypriana Godebskiego, twórcy pomnika Mickiewicza w Warszawie, na uczcie dnia 29 grudnia r. 1898*, druk w: H. Sienkiewicz: *Pisma zapomniane i nie wydane*. Z polecenia rodziny wydał Ignacy Chrzanowski. Ossolineum 1922 s. 437-438.
3. (Toast) *Ku czci Ignacego Paderewskiego*; druk w: "Kraj" Petersburg 1899 nr 3 s. 8-10.
4. *Mowę przy odsłonięciu pomnika Słowackiego w Mitosławiu*; druk w: "Kraj" Petersburg 1899 nr 38.
5. (Przemówienie) *Na własnym jubileuszu dnia 22 grudnia r. 1900*; druk w: H. Sienkiewicz: *Pisma zapomniane...*, op.cit., s. 439-440.
6. (Mowę) *Na zjeździe wychowawców Szkoły Głównej (1903)*; druk - jak wyżej - s. 441-444.
7. *Przemówienie podczas procesji narodowej w Warszawie dnia 5 listopada r. 1905 z balkonu w Alejach Ujazdowskich*; druk - jak wyżej - s. 445-446.
8. (Przemówienie) *W Sztokholmie na uroczystości rozdawnictwa nagród imienia Nobla*; druk - jak wyżej - s. 447-448.

9. (Mowę) *Na jubileuszu Stanisława Tarnowskiego* (1909 r.); druk - jak wyżej - s. 449-451.
10. (Przemówienie) *Nad mogiłą Jeża* (1915 r.); druk - jak wyżej - s. 452-453.

Niemal wszystkie mowy Henryka Sienkiewicza należą do rodzaju przemówień okolicznościowych.

A. Ze względu na kryterium tematyczne:

1. przemówienia (oracje) "pomnikowe" i łączący się z nimi toast;
2. jubileuszowe (na własny, rocznica Szkoły Głównej, Tarnowski);
3. okolicznościowe (Sztokholm);
4. obywatelskie ("balkonowe");
5. żałobne (Tomasz Teodor Jeż);

B. Ze względu na kryterium strukturalno-gatunkowe:

1. oracje laudacyjne;
2. toasty: krótsze formy oracyjne, z akcentami swobodniejszymi, stylizowane na swoistą improwizację ad hoc;
3. przemówienie wiecowe, agitacyjne, utrzymane w retoryce apelu, wezwania
4. przemówienia pogrzebowe.

Analiza i interpretacja przemówień

A. Tematyka i ich problematyka ideowa

Lektura przemówień Sienkiewicza pozwala już na wstępie wysunąć tezy: czynnik narodowy bywa w nich najmocniej podkreślony; Sienkiewicz okazał się wirtuozem w wykorzystywaniu przeszłości literackiej, zwłaszcza zaś zaczytywania się utworami Mickiewicza, Słowackiego i Pola; wreszcie: sztuką przekazu utrzymywał słuchaczy w nieustannym napięciu.

O wielkich mistrzach romantycznych pisał, że "za miliony ludzi czują", a gdy na pytanie Ignacego Chrzanowskiego, którego z wielkich poetów najczęściej czyta, stwierdził: "Słowackiego, bo go najwięcej lubię, Mickiewicza Kocham i uwielbiam, ale go codziennie czytać nie potrzebuję, bo go noszę w duszy i we krwi"⁵.

W słowach Sienkiewicza oczekiwanych pod pomnikiem Mickiewicza, odsłoniętym 24 grudnia 1898 w Warszawie, w słowach

ostatecznie nie zaprezentowanych wskutek zakazu władz carskich, wskaże walory spuścizny pisarskiej Mickiewicza, wyrazi przekonanie, że myśl poety jest żywa, aktualna, że współczesność powinna z niej czerpać i ją rozwijać.

W toaście na cześć Cypriana Godebskiego odwołał się pisarz do sytuacji, która zaistniała 24 grudnia 1898 roku, kiedy to uroczystości odsłonięcia pomnika towarzyszyło milczenie, gdyż zakazano śpiewów i przemówień. Jednocześnie pochwalił dzieło i mistrza, wskazał, iż Godebski potrafił zrozumieć, odczuć i wyrazić ideowość oraz wrażliwość artystyczną Mickiewicza:

"Szczęsny był wybór. Szczęsny, boś umiał odgadnąć (...), by dzieło było wielkie, wspaniałe, o tyle bardziej natchnione i bardziej narodowe od zwykłych pomników, o ile bardziej natchnionym i narodowym od innych poetów był nasz wieszcz Adam (...)"⁶.

Sienkiewicz bardzo wysoko ocenił osiągnięcia literatury romantycznej na polu językowym. Mistrzem dla niego był tu Słowacki. Wyrażając na zgromadzeniu miłośników 16 września 1899 hymn pochwalny na cześć języka poetyckiego, podkreślił jego funkcję nie tyle komunikacyjną, co fascynacyjną. Siecią przywołań, przenośni, reminiscencji, aluzji zestawiał mowę z harfą, z muzyką, aluzją do Słowackiego: harfy Derwida (z *Lilli Wenedy*).

Nie szczędził Sienkiewicz słów pochwalnych, gdy dziękując za wyróżnienie nagrodą Nobla, podnosił żywotność kultury polskiej uważanej przez niektórych - jak mówił - za umarłą, chwalił tradycję rycerską i pracę pisarską wynagrodzoną ziemią w swojej wypowiedzi jubileuszowej 1900 roku. Mówiąc o osobowości twórczej Stanisława Tarnowskiego, czynił ukłon w stronę przodków jubilata oraz zasług życia i działalności krakowskiego profesora. Z pochwałą osobowości wystąpił Sienkiewicz przemawiając nad grobem Jeża:

"(...). Nigdy nie tracił wiary w przyszłość narodu, nigdy nie przestał miłować ziemi i ludu. I tak, w ogniu, w pracy, w ubóstwie i na tułactwie, przeżywszy całe prawie stulecie, mógł mówić i zapewne mówił często Bogu i ojczyźnie: <Puście waszego sługę w pokoju, bo oto utrudzon jest bardzo i spoczynek mu się należy> (...)"⁷.

Odnotujmy jednak fakt, iż Sienkiewicz występując na przełomie stuleci nie zapominał o swym pozytywistycznym debiucie. Przywoływał hasła pokolenia pozytywistycznego w słowach skierowanych do "wychowanców Szkoły Głównej". Słowem przewodnim - praca! posłużył się kilkakrotnie w przemówieniu 5 listopada 1905 roku. Apel obywatelski brzmiał:

"Pamiętajmy, że po narodowych świętach powinny i muszą nadejść powszechne dni pracy dla ojczyzny. Więc bierzmy się do pracy w zgodzie, w jedności i miłości bratniej. To dziś nasz pierwszy obowiązek".

Apel do ludu: "Ludu polski. W Twoim ręku twoja przyszłość, lecz pomnij, że wolność, zdobyta przez ból, utwierdza się tylko przez pracę. Ludu polski. Ty masz swą pracą odbudować ten twój ukochany dom, który ci zburzono w czasach klęski - i nad bramą jego położyć napis, wryty we wszystkich naszych sercach: *Jeszcze Polska nie zginęła*"⁸.

B. Artyzm przemówień

Powiedzieliśmy wcześniej, że Sienkiewicz starannie umieszczał wypowiedzi w polu tradycji literackiej. Były to często teksty wielkie lub powszechnie szanowane. Z dotychczasowych przytoczeń: w tzw. mowie "balkonowej" pojawiła się aluzja do słów *Mazurka Dąbrowskiego*, w końcowym fragmencie przemówienia pogrzebowego nad grobem T.T. Jeża spotykamy się z aluzją w postaci nawiązania stylistyczno-frazeologicznego do słów *Ewangelii według świętego Łukasza*: "Teraz puszczasz sługę twego, Panie, w pokoju".

Dla dopełnienia tego obrazu wymieńmy, że dwukrotnie (pierwszy raz w toaście ku czci Paderewskiego, drugi raz w mowie do wychowanków Szkoły Głównej) cytował w całości wiersz Mickiewicza z okresu emigracji: *Polaty się ły me czyste, rzesiste*. W mowie do wychowanków Szkoły Głównej posłużył się ponadto zwrotem polskiej pieśni żniwnej z Poznańskiego: *Plon niesiemy, plon!*. Dziękując za wyróżnienie nagrodą Nobla wprowadził słowa *Epur si muove!*, słowa o ziemi przypisywane Galileuszowi po wymuszonym nań przez Inkwizycję uroczystym wyrzeczeniu się swych doktryn astronomicznych.

Odwołaniem do *Balladyny* w przemówieniu "pomnikowym" na terenie Miłosławia Sienkiewicz podkreślał walory czynników

poetyzujących; wypowiedziała się na ten temat m.in. Teresa Skubalanka w opracowaniu pt. *Interpretacja stylistyczna Ballady*⁹. Składniki przejęte w formie różnego rodzaju aluzji z konkretnych dzieł literackich, takich na przykład, jak: *Biblia*, *Iliada*, *Pan Tadeusz* i wielu innych pojawiły się wcześniej na kartach *Trylogii*. Są na nich wpisane również elementy retoryki, jak: różnego rodzaju przemówienia, mowy, toasty, kazania; wyróżnia się zwłaszcza ta ostatnia forma wypowiedzi z przywołaniem jednego z retorycznych gatunków literatury rzymskiej "laudatio funebris" ku czci pana Wołodyjowskiego w kazaniu księdza Kamińskiego¹⁰.

Na tle zjawiska wygaszania" tradycji retoryki w XIX wieku podkreślić trzeba, że teksty oratorskie Sienkiewicza zachowują składniki inspirowane przez teorię i sztukę wymowy.

Tekst przemówienia związanego z odsłonięciem pomnika Mickiewicza w Warszawie zachowuje kompozycję zgodną z retoryką antyczną. Część zwaną *exordium* (czyli wstęp) stanowią słowa, zapewniające iż istniał w społeczeństwie polskim trwały związek duchowy z Mickiewiczem, potwierdzony przez poetę w zapisie epilogu *Pana Tadeusza*. Sprawił on, że poddana została myśl utrwalenia tych kontaktów w symbolu pomnika ogarniającego podobiznę poety. Część stanowiąca *narratio* objaśniła kwestie związane z narodzinami i realizacją pomysłu budowy pomnika. Rozbudowany został składnik przemówienia operujący zebraniem argumentów (*argumentatio*), które wносиły uzasadnienie potrzeby budowy pomnika. Tekst zakończenia podsumowującego wywody (*rekapitulatio*) wsparty przywołaniem sformułowań Mickiewiczowskich, narzucił ocenę i postawę Sienkiewicza wobec sprawy, którą wyłuszczył pisarz w swej mowie:

"Był największym między naszymi wieszczami (...) Umiał być <arką przymierza między dawnymi a naszymi laty>, więc życiu temu dawał moc taką, jaką ma drzewo olbrzymie, które korzenie głęboko w rodzinną ziemię zapuszcza, a czoło wznosi ku niebu. Wypleniał nienawiść, a uczył kochać, więc zebrał plon miłości.

I ta to właśnie, wiecznie jak żywe źródło bijąca moc życia, ta cześć i ta miłość związane razem, wzniosły ten pomnik, w którym tkwią zaklęte w spiz dwie nieśmiertelne dusze: Jego i Narodu"¹¹.

Mieliśmy tu do czynienia z przykładem mowy o kompozycji wieloczęściowej. Interesującym zjawiskiem artyzmu Sienkiewi-

czowskiego jest sztuka prologu i sztuka epilogu (szczególnie w *Trylogii*). Gdy chodzi o przemówienia, pisarz wykazywał również sporo pomysłowości zarówno w redagowaniu partii wyjściowych, jak i w partiach zamykających przemówienie.

W toaście ku czci Paderewskiego zastosuje topos afektowanej skromności w celu pozyskania audytorium, łącząc go z antytezą:

"Nie spodziewałem się mówić naprzód dlatego, że nie jestem muzykalny, a potem dlatego, że nie jestem wymowny. Ale na dzisiejszym koncercie zrobiłem jedno zdumiewające odkrycie: nie jestem muzykalny, lecz jestem...muzyczny (...)"¹².

Antyteza pojawi się na początku wypowiedzi wygłoszonej nad grobem Teodora Tomasza Jeża:

"Brak mi dat, żałobni słuchacze, bym mógł wam skreślić dokładnie jego życie, jego wyniki, czyny i zasługi. Ale nie brak mi woli do wypowiedzenia kilku słów nad trumną tego patrioty-bojownika"¹³.

Topos afektowanej skromności znalazł zastosowanie w partiach zamykających przemówienie. Z eleganckim, spokojnym podziękowaniem jako Polak zwrócił się do grona sędziów ustalających listę noblistów. Staropolskim *Bóg zapłać* posłużył się dziękując za nagrodę jubileuszową 1900 roku. Swoisty toast z myślą o zmarłych, o żyjących i obecnych na Zjeździe pojawił się w mowie 1903 roku:

"Więc za tę naukową pracę, tak owocną, za ten wielki trud obywatelski, cześć wam wszystkim!

Cześć pierwszemu przewodnikowi Szkoły Głównej, którego wspomnienie pozostanie nam na zawsze drogie!

Cześć pamięci zmarłych i cześć tym, których mamy jeszcze szczęście oglądać na tym zjeździe!

Nasi profesorowie Szkoły Głównej niech żyją"¹⁴.

Bezpośredni zwrot końcowy do jubilata - złożenie życzeń długich lat wprowadził w słowach skierowanych do Stanisława Tarnowskiego:

"Dajże ci Boże dożyć po wielu, wielu jeszcze latach drugiej takiej chwili, w której głowy znów pochylą się przed tobą i w której inny, młodszy ode mnie żołnierz, spod tego samego znaku Orła, powtórzy słowa, które wypowiadam w tej chwili: cześć pracy, cześć zasłudze, cześć szlachetnej duszy, cześć służbie, czystej, jak iza!"¹⁵.

Z zasobów figur retorycznych wskaźmy anaforę w mowie "pomnikowej" w Miłosławiu:

(Praojcom Opatrzność) "dała (...) obszerne i żyzne ziemie, dała im lwie i gorące serca, dała szlachetne dusze i bystre umysły"¹⁶.

Wskaźmy fragmenty z wprowadzeniem enumeracji w wypowiedzi dziękczynnej za wyróżnienie nagrodą Nobla:

"Głoszono (Polskę) ją umarłą, a oto jeden z tysiącznych dowodów, że ona żyje! Głoszono ją niezdolną do myślenia i pracy, a oto dowód, że działa! ...Głoszono ją podbitą, a oto nowy dowód, że umie zwyciężać!..."¹⁷.

Figura ta znajdzie zastosowanie w mowie pogrzebowej 1915 roku, gdy mówca wymieniał podstawowe działania z życia bohatera przeciwstawione aktualnej sytuacji:

"Po wrzawie i grzmotach bitew - cisza; po pracy nad siły - wieczysty spokój; po tułaczce - mogiła, na którą padnie promień sławy i którą otoczą bluszcze i pamięć ludzka"¹⁸.

Próba bilansu

Większość przemówień Henryka Sienkiewicza nosi znamiona cech stylu wysokiego (akcenty patosu, ważne problemy, dostojność). Akcent lżejszy pojawił się w toaście skierowanym do Paderewskiego. Przemówienia te, na ogół niedługie, zachowujące precyzję i plastykę, trafiały do uczucia i wyobraźni słuchacza.

Prezentowane w artykule teksty przemówień umieścił Ignacy Chrzanowski w wydawnictwie Ossolineum pt. Henryk Sienkiewicz. *Pisma zapomniane i nie wydane*. "Pisma zapomniane" - Co może przywrócić ich czytelniczy obieg przynajmniej w polu badań historycznoliterackich? Rokują nadzieję na przyszłość aktualne tendencje badawcze polegające na analizie tekstów z uwzględnieniem ich stopnia literackości, jak i stopnia retoryczności. Gdyby pozostać przy twórczości Sienkiewicza, wypadnie podkreślić, iż te tendencje są widoczne w wynikach badań nad artyzmem *Trylogii*. Rozszerzają się obiecujące widoki badań nad perswazyjnością w dawnej komunikacji znakowej (np. toposy propagandy patriotycznej, polityczno-społecznej itp.). To wszystko stwarza możliwości odwołania się do scharakteryzowanych tu tekstów. Przyszłość pokaże, na ile racjonalne okazały się wzmiankowane supozycje.

PRZYPISY

- ¹Cyt. za Jerzym Lisem: *Henryk Sienkiewicz przeciw Drang nach Osten*, Katowice 1988, s. 12.
- ²Ibidem, s. 35.
- ³Ibidem, s. 42.
- ⁴Ibidem, s. 46. Zob. ponadto D. Płygawko: *Prusy i Polska. Ankieta Henryka Sienkiewicza*, Poznań 1994. Wielkopolska Agencja Wydawnicza.
- ⁵Cyt. za Sławomirem Maresińskim: *Henryk Sienkiewicz wobec tradycji romantycznej*, Kielce 1992.
- ⁶H. Sienkiewicz: *Pisma zapomniane*, op.cit., s. 437.
- ⁷Ibidem, s. 452.
- ⁸Ibidem, s. 445-446.
- ⁹Zob. *Dramat polski XIX i XX wieku. Interpretacje i analizy*. UMCS Lublin 1987, s. 25-51.
- ¹⁰Zob. L. Ludorowski: *Artyzm <Trylogii> Henryka Sienkiewicza*, Lublin 1993, s. 264-267.
- ¹¹H. Sienkiewicz: *Dwie łaki*, op.cit., s. 113.
- ¹²"Kraj" 1899 nr 3, s. 8.
- ¹³H. Sienkiewicz: *Pisma zapomniane*, op.cit., s. 452.
- ¹⁴Ibidem, s. 444.
- ¹⁵Ibidem, s. 451.
- ¹⁶"Kraj" 1899 nr 38, s. 155.
- ¹⁷H. Sienkiewicz: *Pisma zapomniane*, op.cit., s. 447.
- ¹⁸Ibidem, s. 453.